

Розділ 19

УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ У СКЛАДІ АВСТРІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ (КІНЕЦЬ XVIII СТ. – 1848 Р.)

1. Національний і соціальний склад населення

Наприкінці XVIII ст. у складі Австрійської Імперії опинилися землі, більшість населення в яких становили українці. Унаслідок першого поділу Речі Посполитої у 1772 р. Австрія приєднала західноукраїнські землі на північ від Карпат, яким було надано офіційну назву Королівство Галичини і Володимирії з Великим князівством Краківським, князівствами Освенцімським і Заторським (82 тис. кв. км, 2,5 млн населення). До нього входили частини Краківського та Сандомирського воєводств на південь від Вісли, Галицьке (Руське) і Белзьке воєводства, а також невеликі частини Холмщини (навколо Замостя) та Подільського воєводства на захід від річки Збруч¹. Обґрунтували свій крок Габсбурги тим, що угорські королі певний час володіли цими землями в XIII ст., а тому мали історичні права на них. Задовго до 1772 р. (із XVI ст.) частиною Австрійської імперії стала ще одна територія – Закарпаття, яка з XI ст. входила до складу Угорського королівства.

У липні 1771 р. ослаблена російсько-турецькою війною Османська імперія запропонувала Австрії за посередництва у мирних переговорах з Росією грошовий і територіальний дарунок – 10 млн пістрів і валаську Ольтенію. Однак син імператриці Йосиф II зацікавився Буковиною, на той час гірським регіоном Північної Молдавії, яка була необхідна для стратегічного сполучення щойно здобутої Галичини із Смигородом (Австрійською Трансильванією). Згодом державний секретар В.Кауніц пояснював зацікавлення імператора Буковиною як «ключем до Молдавії» у стратегічному русі на південний схід – до Константинополя. Це було більш схоже на правду. У вересні

1774 р. австрійські війська, без погодження з Туреччиною, зайняли Чернівці, Серет і Сучаву. У травні наступного року Туреччина, яка була не в стані вести нову війну, визнала доконаний факт. До новоствореної провінції Буковина (10,4 тис. кв. км) відійшли 278 населених пунктів і 14,6 тис. родин (близько 75 тис. осіб)².

Зважаючи на складну політичну ситуацію, 8 лютого 1775 р. Буковині було надано особливий статус, фактично – певну культурну, релігійну, правову та значною мірою економічну автономію під наглядом військової адміністрації. У серпні 1786 р. Йосиф II скасував військову адміністрацію і приєднав Буковину до Галичини (у складі якої Буковина перебувала до 1849 р.). Це свідчило про фактичне завершення інкорпорації приєднаних територій до державного організму імперії. Відповідні зміни проходили у руслі загальної адміністративної політики Йосифа II, спрямованої на централізацію влади та укрупнення володінь.

Згідно з переписом 1786 р., Галичину і Володимирію населяли 2,7 млн мешканців. Станом на 1849 р. їхня кількість зросла майже удвічі (табл. 19.1)³:

Таблиця 19.1. Національний склад населення Галичини і Володимирії станом на 1849 р.

Національність	Кількість	
	в тис. осіб	у відсотках
Українці	2303	46,8
Поляки	2258	45,9
Євреї	328	6,7
Німці	27	0,6
Всього	4919	100

Українці проживали здебільшого у Східній Галичині, де з 3,1 млн населення вони становили 71%. Другою за чисельністю національністю тут були поляки, яких 1849 р. налічувалося 635 тис. осіб, тобто 20,4% населення. Проте поляків вирізняла передусім не чисельність, а політичний і соціальний вплив. Майже весь прошарок магнатів і шляхти складався з них.

Важливою етнічною групою в населенні Галичини були євреї. Відразу після того, як Галичину було приєднано до імперії, євреї становили 3,1% населення всієї провінції, зокрема 8,7% населення її східної частини. За австрійського правління кількість євреїв продовжувала зростати: з 144 тис. у 1776 р. до 328 тис. у 1849 р.⁴ Три чверті з них жили у Східній Галичині. Кілька міст – Броди, Белз, Бучач, Рогатин, Перемишляни, Деятин і Сокаль – були майже цілковито єврейськими. У інших містах євреї становили близько третини жителів, працюючи здебільшого у торгівлі та в промисловості.

Близько двох третин німців жили у селах Східної Галичини, в смузі, що тяглася від Жовкви на півночі до Дрогобича і Стрия на півдні. У першій половині 1780-х рр. 13 тис. німців, переважно з Пфальца й інших південно-західних німецьких земель, прийняли запрошення Габсбургів й оселилися в Галичині. За ними у першій половині XIX ст. сюди емігрувало ще 2 тис. німців із Судетів, тобто

австрійської Богемії. Галицькі німці займалися сільським господарством, майже не контактуючи з українцями.

Поляки були здебільшого римо-католиками, українці – греко-католиками, а на Буковині – здебільшого православними. У соціальній структурі домінували селяни. Майже три чверті населення (72%) були кріпаками в маєтках польських поміщиків. До шляхти належало 95 тис. осіб, або 3,4% від усього населення.

Кількість мешканців Буковини після приєднання до Австрії стрімко зростала: з 75 тис. у 1775 р. до 380 тис. у 1846 р.⁵ Населення її було майже порівну поділене на українців на півночі та румунів – на півдні. Основну його частину становили, за даними перепису 1776 р., три стани шляхти – бояри, мазили та рупташі (346 сімей) і три категорії селян – заможні, середняки та біднота (городники, комірники, халупники), а всього 14 992 сімей. Значний прошарок населення становило духовенство (1055 сімей), євреї (526), вірмени (58) і цигани (294 кочових і до 500 осілих сімей). Адміністративний контроль забезпечували 285 сімей судових виконавців, а торгівлю, крім вірмен та євреїв, ще 45 сімей⁶. Населення було переважно неосвічене – навіть священики часто не могли розписатися.

Густота населення на Закарпатті була низькою: на 1 кв. км припадало приблизно 30–35 осіб. У горах вона не перевищувала 25 осіб, а в долинах по узбережжю річок Тиса, Латориця, Уж досягала 50–60 осіб. За неповними статистичними даними, населення Закарпаття на початку XIX ст. становило 288 тис., а в 30-х рр. – 412 тис. осіб⁷.

Угорська статистика навмисно занижувала дані про кількість слов'янського населення у королівстві, особливо українців Закарпаття, у зв'язку із чим важко точно визначити національний склад краю у першій половині XIX ст. Згідно з переписом 1840 р., в Угорщині проживало 11 млн осіб, з них угорців – 4,8 млн, румун – 2,2 млн, словаків – 1,6 млн, австрійців – 1,2 млн, українців – 400 тис., сербів – 324 тис., хорватів – 108 тис. І.Срезневський, відвідавши Закарпаття 1842 р., писав, що на території Земплєнської, Ужанської, Уточанської, Березької, Собольчської і Марамороської жуп проживало 472 тис. українців, які становили більшість населення Закарпаття. В окремих округах українське населення в середині XIX ст. доходило до 90%. Найбільший відсоток українського населення припадав на Марамороську та гірські округи Ужанської і Березької жуп. На Верховині й Нижньоверецькому і Крайнянському округах проживало 97,5% українців. У селах Приписнянської долини на Виноградівщині було багато угорців, євреїв, циган. Однак і тут зустрічалися українські села: Олейник, Тросик, Сірма, Нове Село, Карачин, Матієво, Підвиноградів та ін.⁸

Статистичні дані про чисельність українського населення Закарпаття та суцільних з ним угорських жуп, дуже різні. За даними І.Орлая, тут було 700 тис. «карпаторуських» жителів, І.Чаплович налічував 512 тис., П.Шафарик – 625 тис., Я.Головацький (дані за 1840 р.) – 472 тис., Е.Феньєш (1833 р.) – 443 тис., І.Срезневський – близько 520 тис., Черні (1851 р.) – 447 тис., І.Бідерман – 595 українців⁹. За підрахунками О.Міцюка, в середині XIX ст. на Закарпатті українське населення становило понад 70%¹⁰.

У зв'язку з тяжкими економічними умовами і відсутністю медичного обслуговування природний приріст населення Закарпаття в першій половині XIX ст. був уповільненим. За даними перепису, в Ужанській жупі в 1805 р. проживало 76 402

осіб, у 1829 р. – 80 985. В Угочанській жупі в 1810 р. було 28 470 осіб, у 1845 р. – 34 296 осіб. Отже, за чверть століття приріст населення становив незначний відсоток. Така ж картина спостерігалась і в інших жупах. Переважало головним чином населення у віці до 40 років. В Угочанській жупі, наприклад, у 1845 р. було: дітей до 17 років – 28%, дорослих – від 18 до 40 років – 58%, понад 40 років – 14%¹¹. Ці дані свідчать про високу смертність на Закарпатті внаслідок поширення туберкульозу, тифу, холери, а також частих голодних років.

Етнічний склад населення західноукраїнських земель був доволі строкатим. Поряд з українцями жили чималими етнічними групами поляки, румуни, угорці, а також такі етнічні меншини, як євреї, німці, чехи, словаки, вірмени.

Промовистим свідченням відсталості соціально-демографічної структури краю було співвідношення між сільським і міським населенням. У середині XIX ст. у Східній Галичині на 3,5 тис. сіл припадало 56 міст і 138 містечок, у Буковині на 276 сіл – 3 міста і 18 містечок, в Закарпатті на 1294 села – 9 міст і 18 містечок. Відповідно абсолютна більшість населення (близько 85%) мешкала в селах. Сільськими жителями були понад 90% українців. В містах українці за питомою вагою перебували здебільшого на третьому місці: після євреїв і поляків – у Галичині, після євреїв і німців – у Буковині, після євреїв і угорців – у Закарпатті.

Найбільшим містом на західноукраїнських землях був Львів, який з 1772 р. став адміністративним центром нової австрійської провінції. За даними австрійської статистики, населення Львова становило тоді близько 22,5 тис. осіб. 1795 р. у Львові налічувалося майже 39 тис. осіб, 1841 р. – 62,3 тис. На середину XIX ст. Львів за чисельністю населення посідав четверте місце в Австрійській імперії після Відня, Праги і Трієста¹². Тут проживали здебільшого поляки, євреї, українці, німці, вірмени. Загальне уявлення щодо економічного і соціального життя Львова дають дані про його бюджет 1837 р. Прибутки міста становили 343 тис. золотих ринських, зокрема, збори від виробників спиртних напоїв – майже 113 тис., торгівлі і мит – 61,5 тис. Видатки за рік становили 283 тис. золотих ринських, у тому числі оплата праці чиновників – 97 тис., витрати на прокладення й утримання вулиць, будинків – 70 тис. Значна частина витрат (30%) припадала на комунальне господарство Львова¹³.

Водночас розвивалися й інші міста, які за укладом життя починали наближатися до міст капіталістичного типу (Броди, Тернопіль, Станіславів, Чернівці, Ужгород, Мукачеве, Берегове, Хуст та ін.). У них були сконцентровані торгово-ремісничі і промислове населення, незначна кількість інтелігенції, численний чиновницький апарат австрійських установ. Найбільшим після Львова західноукраїнським містом у першій половині XIX ст. були Броди. Вони перетворилися на важливий транзитний пункт, найбільший центр міжнародної торгівлі на південному сході Європи. У 1779 р. місто отримало привілей вільного торгового міста, яке могло безмитно торгувати у межах Австрії, Росії та інших країн. У період дії цього привілею (до 1880 р.) Броди швидко зростали: у середині 1780-х рр. тут налічувалося близько 11 тис., а в 1820 р. – 18,5 тис. осіб.

Частка міського населення хоч і повільно, але зростала. У 1830 р. у Станіславові налічувалося 9900 жителів, Самборі – 10,4 тис., Тернополі – 12,6 тис. За десять років чисельність населення у цих містах зростає і становила у 1840 р.: Станіславів – 11,3 тис., Самбір – 12,9 тис., Тернопіль – 14,2 тис. осіб. Наприкінці

XVIII ст. у Дрогобичі проживало 6500, а в Чернівцях – 2000 осіб, а на середину XIX ст. – відповідно 12 і 18 тис.¹⁴

В Австрійській монархії міста і містечка традиційно поділялися на три класи: королівські, муніципальні та підлеглі (приватні, шляхетські). До королівських міст належали ті, які підпорядковувалися особисто імператору (Львів, Перемишль, Самбір, Стрий), до муніципальних – ті, в яких юрисдикція належала власному органу влади (Сянки, Жовква, Станіславів та ін.); до підлеглих – ті, в яких поміщицька влада опиралася і на міську, і на персональну юрисдикцію (Бережани, Золочів, Тернопіль та ін.)¹⁵. Давній поділ на королівські і приватні міста був ліквідований Йосифом II.

Міста були розподілені на три класи: до першого в Галичині зараховано лише Львів як столицю краю, який отримав додаткові привілеї; до другого – міста, котрі посідали спеціальний цісарський привілей, а до третього – решта, які мали власні магістрати і називалися муніципальними.

Більшість галицьких міст не вкладались у тогочасне поняття про цей тип поселення за культурним і професійним рівнем населення. Основний контингент становили селяни, дрібні торговці, ремісники, зобов'язані платити чинш від свого ремесла і відбувати панщину під час жнив і сінокосів. Типовим прикладом можуть бути міста Жовківської округи: Белз, Жовква, Любачів, Сокаль. У 1823 р. у них проживало від 1700 до 3900 осіб¹⁶. Промисловість у цих містах і містечках ледь животіла, торгівля мала переважно ярмарковий характер, а купівельна спроможність міщанства залишалася дуже низькою.

У Північній Буковині поряд із Чернівцями існували ще 2 містечка – Садгора і Вижниця. У середині XIX ст. у Садгорі налічувалося майже 3 тис. осіб, у Вижниці – 4450¹⁷. У цих містах розвивалося ремесло, відбувалися великі ярмарки, торги і базари.

На Закарпатті налічувалося 27 міст і містечок, соціально-економічний і культурний ландшафт яких у той час зазнав суттєвих змін. В Ужгороді за 25 років (1794–1819 рр.) було побудовано 35 мурованих будинків. У 1837 р. місто мало 36 брукованих вулиць¹⁸. Поступово воно перетворилося на промисловий і торговий центр краю. Протягом першої половини XIX ст. проводилися будівельні роботи в Мукачевому, прокладалися вулиці. Ще 1829 р. І. Чаплович зараховував Мукачеве до дев'яти найбільш відомих у тодішній Угорщині міст. У середині XIX ст. розпочалося впорядкування м. Берегове, тут з'явилися тротуари, містки, водогін тощо¹⁹.

Залежність міст від феодалів найбільше гальмувала їхній економічний розвиток. Жителі багатьох закарпатських міст нарівні з селянами-кріпаками відбували панщину на землевласників або державу, сплачували великі податки, натуральні данини. Все це гальмувало зростання міського населення. Так, за даними переписів населення, в Ужгороді 1813 р. проживало близько 4200 осіб, 1849 р. – 6860 осіб, у Береговому – відповідно 2200 і 2650. Населення збільшувалося у тих містах, де швидше розвивалася промисловість і торгівля. На середину XIX ст. у закарпатських містах проживало близько 60 тис. осіб²⁰.

Поступово у містах змінювався соціальний склад населення: зменшувалася кількість жителів, які належали до селянського стану, і зростала кількість ремісників, підмайстрів, купців, дрібних торговців. Однак влада і земля залишались у руках привілейованої частини жителів міста – дворян, духовенства, купецької і

цехової верхівки. Загалом соціально-економічні зміни у житті західноукраїнських міст сприяли перетворенню їх на промислово-торговельні, ремісничі центри.

Професійна структура населення також свідчила про низький рівень урбанізації західноукраїнських земель. Більшість самодіяльного населення була зайнята в сільському господарстві (близько 70–80%). Питома вага населення, зайнятого у промисловому виробництві, була мізерною – від 6 до 10%.

Переважаюча більшість селян Закарпаття належали поміщикам і казні. Невеликий відсоток становили монастирські селяни. Казенні селяни належали двом казенним домініям і різним відомствам: соляному, лісному, гірничорудному управлінню. Найбільший відсоток приватновласницьких селян припадав на Березьку й Угочанську жупи, казенні селяни жили в Ужанській і Марамороській жупах, становлячи майже третину всього сільського населення Закарпаття. Переважаюча частина міського населення Берегового, Мукачєвого, Ужгорода та п'яти коронних міст – Довгопілля, Вишкова, Сигета, Хуста і Тячева – також перебували в залежному становищі. На початку XIX ст. на Закарпатті було 57 тисяч кріпацьких родин, із них половина без наділу. Вільні селяни в першій половині XIX ст. становили незначний відсоток. Вони мешкали переважно в низинних округах Закарпаття. За даними 1805 р., у Березькій жупі було 226 дворів (1,4%) вільних селян²¹.

Західноукраїнські землі увійшли до складу Австрії під час її піднесення й реформ соціальних та адміністративних структур імперії на більш функціональні, які проходили за ініціативи імператорів – Марії Терезії (правила у 1740–1780 рр.) та її сина Йосифа II (1780–1790 рр.). Оскільки Йосиф II 1765 р. став співрегентом, чимало реформ Марії Терезії насправді запровадив саме він. Реформи освіченого абсолютизму спрямовувалися на пристосування монархії до нових викликів, зокрема зростаючих ринкових відносин. У ході їх проведення було упорядковано систему обліку й контролю, проведено перші статистичні переписи земельних володінь і населення, скасовано внутрішні мита, запроваджено податок із доходів. У галузі економіки проводилася політика протекціонізму, заохочувався розвиток промисловості й торгівлі.

2. Розвиток товарно-грошових відносин у сільському господарстві

Австрійські реформи особливо відчутно змінили становище селян. За Марії-Терезії було чітко визначено повинності кріпаків, внаслідок чого зменшилася їхня залежність від волі поміщика. Йосиф II пішов далі й патентом від 5 квітня 1782 р. скасував особисту залежність кріпаків від поміщиків. Відтепер селяни могли одружуватися без волі пана, міняти рід своїх занять і покидати землю, якщо знаходили собі заміну, передавати своє майно у спадщину, навчати дітей у школі або ремесла у місті. Патент від 16 червня 1786 р. обмежив панщину до трьох днів на тиждень.

За імператорським декретом від 24 лютого 1787 р. домініючі (поміщицькі) земельні наділи у селянському користуванні станом на 1 листопада 1786 р. були визнані рустикальними й передані у спадкове селянське користування, а поміщикам заборонено самостійно розпоряджатися ними²². Громадські землі переходили у сервітутне користування. Тоді ж було складено перший земельний кадастр, так звану Йосифінську метрику. Теоретично австрійські закони не дозволяли поміщиками